

DOI 10.31558/2519-2949.2022.2.9

УДК: 323.2:343.322:355.01.073

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3922-7619>

Чальцева О. М., Донецький національний університет імені Василя Стуса

КАТЕГОРІЯ «КОЛАБОРАЦІОНІЗМ» ЯК БАГАТОКОМПОНЕНТНИЙ НАРАТИВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Колабораціонізм як наратив в умовах війни був і залишається багатограним і суперечливим явищем. З одного боку – це провина і зрада, а з іншого боку – це вимушений крок та умова виживання населення на окупованих територіях. В науковій літературі в різні часи на основі історичного досвіду колабораціонізму в державах, які були окуповані, виокремлюють його види і аналізують, через призму політичної доцільності, різноманітні прояви співпраці з окупантами.

Зацікавленість науковців темою колабораціонізму в першу чергу була пов'язана з другою світовою війною, коли він набув масового характеру в окупованих нацистською Німеччиною країнах західної, північної і східної Європи. Після другої світової війни, в європейській і радянській історіографії категорія «колабораціонізм» набула негативного смислу і більшою мірою політичного навантаження та емоційного забарвлення, що відбилось на її змістовному наповненні. Наукові рефлексії навколо терміну «колабораціонізм» були переважно пов'язані з наступними критеріями: прив'язкою до суб'єктності цього феномену: індивідуальний і колективний; характером співпраці; національною, релігійною, ідеологічною приналежністю; економічними, соціально-історичними умовами. Особливою рисою колабораціонізму в кожній державі було також те, що ідеологічна складова була присутня в абсолютно всіх окупованих системах, різниця була лише в характері домінування.

Звільнення окупованих територій поставило наступну проблему, яким чином змістовну характеристику колабораціонізму інсталювати в нормативно-правову систему з відповідним режимом. Європейська і радянська юриспруденція формулювали свої національні системи покарань за колабораційну діяльність, керуючись логікою принципів режимного середовища.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційний уряд, колабораційна діяльність, колаборант, окупаційна влада.

Постановка проблеми. Україна в умовах війни перебуває вже 8 років і проблема колабораціонізму не є новою, проте в період активізації повномасштабної агресії Російської Федерації проти українського народу, ця тема набула нових смислів і нового усвідомлення, як на інституційному рівні, так і рівні суспільства в цілому. Безумовно, все вищезначене впливає на формування змістового наповнення категорії «колабораціонізм» як багатокомпонентного наративу в науковому, юридичному, морально-етичному, емоційно-психологічному вимірах.

Мета. Визначити сутнісні характеристики категорії «колабораціонізм» як одного з багатоскладових наративів в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Наукові рефлексії щодо змісту терміну «колабораціонізм» постійно доповнюються новими інтерпретативними поясненнями і характерними ознаками його різновидів. Слід зауважити, що термін «колабораціонізм» виник набагато пізніше ніж сам феномен, який існує стільки скільки існує людство і війни. В перекладі з французької (collaboration – співпраця, співробітництво) він означає добровільну, навмисну співпрацю з окупаційною владою і надання їй всілякої допомоги. Автором цього терміну прийнято вважати маршала Філіпа Петена, який в липні 1940 року національними зборами був проголошений главою французької держави і призвав підтримати нацистську Німеччину. В його інтерпретації «колабораціонізм» не носив негативного змісту, навпаки, він обумовлював необхідність добровільної співпраці держави з окупантами.

Термін collaboration в англійській мові часто вживається в загальному, нейтральному значенні співпраці, для означення ідеологічно мотивованої підтримки окупаційної влади елітами використовують термін "колабораціонізм" (collaborationism). В умовах війни цей термін набуває переважно негативного смислу, відповідно до чого сформувались підходи, які надають свою змістовну характеристику терміну і виокремлюють критерії за якими його доцільно було б аналізувати.

Оскільки колабораціонізм є багатогранним явищем, в науковій літературі на основі історичних фактів з різних держав, виокремлюють його види і аналізують різноманітні прояви співпраці з окупантами. На думку українського дослідника Є. Письменного, для більш точної диференціації колабораціонізму, необхідно враховувати, що за певних соціально-історичних умов колабораціоністська діяльність мала свою специфіку залежно від країни, яка перебувала під окупацією. Із-поміж іншого ця специфіка зумовлювалась тактикою окупанта; тривалістю окупації; станом економічного та політичного розвитку тієї чи іншої країни в довоєнний час (економічні проблеми, політична криза, відсутність демократичних засад організації суспільства тощо); ступенем залученості до співпраці державних і громадських діячів та впливових соціальних груп, її метою, а також сприйняттям цієї співпраці на різних щаблях суспільства [6, с.10].

Зацікавленість науковців темою колабораціонізму була пов'язана з другою світовою війною, коли він набув масового характеру в окупованих нацистською Німеччиною європейських країнах західної і північної Європи переважно у виді воєнної і адміністративної співпраці. Так, окрім вже згаданої Франції («вішистський» уряд) були сформовані пронацистські колабораціоністські уряди: у Норвегії – уряд міністра-президента В.-А.-Л. Квіслінга, у Нідерландах – уряд «лейдера» А. А. Мюссерта, у Сербії – уряд прем'єр-міністра генерала М. Недіча, у Хорватії – режим лідера усташів А. Павелича, у Словаччині – уряд О. Й. Тисо, в Угорщині – уряд Ф. Салаші тощо.

У «вішистському» значенні колабораціонізм поділяли на військовий та адміністративний, які були найбільш розповсюджені в часи другої світової війни в державах, і передбачали на рівні урядів і еліт добровільну співпрацю з окупантами. В цих державах колабораційна діяльність проявлялась в різних сферах: воєнній, адміністративній, економічній, культурній, ідеологічній, що безумовно вплинуло на вироблення правових норм відповідно до рівня злочинів, які відбулись в результаті цієї співпраці.

В часи другої світової війни на співпрацю з нацистами йшли і на окупованих територіях східної Європи, яка мала дещо іншу природу на противагу аналогу цього явища в західній або північній Європі. Як заузначає український вчений В. Дзьобак сприяння окупантам на землях східної Європи, зокрема в Україні або країнах Балтії, переважно характеризувалось своєю антиколоніальною спрямованістю та пов'язувалось із відновленням status quo, що існувало до включення їх до складу Радянського Союзу. У вищезначених регіонах виокремився державний і індивідуалістичний (приватний) колабораціонізм, які мали різну природу. Якщо перший був орієнтований на відновлення державності за допомогою нацистської Німеччини, то другий скоріше носив характер їх ідеологічного неприйняття і негативного ставлення до радянської системи [4]. Слід зауважити, що ті, хто знаходився в окупації не обов'язково підтримували ідеологічно владу загарбників, співпраця могла бути умовою фізичного «виживання».

На думку багатьох науковців, які займались цією проблемою, саме після другої світової війни, категорія «колабораціонізм» набула негативного смислу і більшою мірою політичного навантаження та емоційного забарвлення, що відбилось на її змістовному наповненні. Так, одна з класичних версій цього терміну з вищезначеною тональністю була запропонована в українській історіографії вітчизняним істориком Я. Грицаком, який інтерпретував колабораціонізм як співпрацю населення завойованих держав з окупаційним режимом, а колаборанта як зрадника своєї батьківщини, що співробітничав з окупантами [3].

Український дослідник О. Гончаренко звернув увагу на те, що у радянській історіографії термін колабораціонізму вживався переважно для пояснення питання співпраці з гітлерівцями у військово-політичній сфері в країнах Західної Європи. До 1990-х рр. термін «колабораціонізм» практично не використовувався для означення співпраці з ворогом на радянській території, а застосовувався тільки для характеристики подібних явищ на окупованих територіях Європи. Однак деякі історики зробили спробу відокремити зраду інтересів держави від форм співпраці людей з окупантами, виправданих обставинами, шляхом використання терміну менш вираженого негативним забарвленням. До таких форм співпраці відносили економічну, культурну, ідеологічну тощо. Ю. Радченко та А. Скоробагатов запропонували класифікувати колабораційну діяльність на урядово-державну, соціально-побутову, культурну та військову [1, с.12].

Українські дослідники В. Горобець, Т. Заболотна, Б. Ковальов, В. Кучер, Т. Пентер та ін. в своїх роботах детально проаналізували такі форми колабораціонізму, як економічний і культурний. Економічний колабораціонізм, на думку більшості науковців, передбачає співпрацю в сфері господарської діяльності. Розглядаючи причини співпраці місцевого населення з окупантами у економічній сфері, український дослідник О. Потильчак доводить, що ці дії відбувалися вимушено

через тиск загальної трудової повинності та життєвих обставин. Тому цих людей не можна віднести до колабораціоністів у повному розумінні цього слова. Натомість дослідник запропонував використовувати термін в двох версіях: «вимушений» та «добровільний» колабораціонізм [7]. Схожу диференціацію колабораціонізму представив в своїй роботі Я. Грицак, який виділив наступні його види – вимушений, добровільний та ідеологічний. Останній передбачає індивідуальну, навмисну, мотивовану переконанням або ідеологічною угодою співпрацю з окупаційною владою. Слід зауважити, що ідеологічний колабораціонізм був присутній в кожній окупованій країні, різниця була лише в характері його домінування. Ідентичну класифікацію колабораціонізму на добровільний і примусовий запропонував історик Стенлі Хоффманн (1968р.), яка базується на такому критерії, як характер співпраці з окупантами. На його думку, добровільний колабораціонізм спрямований на підтримання громадського порядку та економічного життя окупованої території (інтереси, що розділяються як окупантами, так і окупованими). Примусовий колабораціонізм не залишав вибору для людей на окупованих територіях, змушуючи співпрацювати задля виживання.

Аналізуючи колабораціонізм, практично всі науковці зупиняються також на такому критерії, як національна приналежність. У результаті, наприклад, на території СРСР в період окупації нацистською Німеччиною, з'явився етнічний колабораціонізм: український, білоруський, російський, кримськотатарський тощо. Вітчизняна дослідниця Т. Бородіна, звернула увагу на те, що в основі цього виду колабораціонізму лежали мотиви, що є загальними для окупованих теренів: ворожість до радянської влади (через репресії, розкуркулєння тощо), меркантильні інтереси (заробітна плата, хабарництво, майно вбитих, отримання владних повноважень), співпраця з окупантами як стратегія виживання та ін.

Так, наприклад, аналізуючи український колабораціонізм в часи другої світової війни, більшість дослідників дійшло висновку, що – це була вимушена чи добровільна співпраця населення окупованої України з гітлерівцями в побутовій, економічній, культурній, адміністративній, військовій, військово-політичній та репресивно-каральній сферах. Зупинившись на українському колабораціонізмі з ідеологічних міркувань, Я. Грицак зазначав, що цей вид колабораціонізму не мав в часи другої світової війни домінуючого місця на окупованих територіях. Дослідник погоджується з думкою Джона Армстронга, який дійшов висновку, що український колабораціонізм є найбільш чітко вираженим прикладом переважання етнічних мотивів. Ідеологічна складова колабораціонізму превалювала, на думку історичних дослідників, переважно в еміграційних українських рухах, які ставили за ціль відновлення української державності і боротьбу з будь-яким видом поневолення українців. З цим твердженням можна погодитись, додавши лише те, що відсутність державності була головною мотивацією співпраці українців з Вермахом.

Звільнення окупованих територій після другої світової війни поставило перед європейськими державами питання щодо покарань тих, хто співпрацював з нацистами і оформлення в юридичному сенсі норм кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Практика покарань в Західній Європі була унормована переважно за такими злочинами як, державна зрада/злочини проти порядку несення військової служби і воєнні злочини/злочини проти людяності.

Юридично практика покарань була представлена в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, судовій практиці Європейського суду з прав людини; судовій практиці національних конституційних судів, Резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи, а саме: Резолюції 1096 (1996) про заходи щодо подолання наслідків минулих комуністичних тоталітарних систем, та Резолюції 1481(2006) про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів.

Щодо воєнних злочинів, то квінтесенцією демонстративного покарання був Нюрнберзький процес. За інші види колабораціонізму практика покарань в Європі не була однаковою в державах і не носила послідовного характеру. Переважно превалювали покарання, наприклад за адміністративні і економічні злочини у вигляді позбавлення громадянських прав, які юридично існували в кримінальних кодексах країн Європи ще до XX ст., однак уже на кінець 1940-х вони вважалися неефективними і були скасовані.

Радянська Феміда на відміну від європейської користувалася категоричністю суджень та радикалізмом карально-репресивних заходів. Співпраця з ворогом (як найтяжчий злочин воєнної доби) розглядалася як скоєння за «обтяжливих обставин» і передбачала максимальне покарання. У радянському законодавстві також використовувалися терміни «зрадник», «зрадники Батьківщини», «ставленик», «запроданець», «поплічник», «посіпака» [1,с.16]. Оскільки колабораціонізм на окупованих територіях СРСР носив масовий характер, радянська система не могла дискредитувати

сама себе визнати більшість юдей, які залишались на окупованих територіях зрадниками і всіх позбавити свободи або громадянських прав. Звісно, що велика кількість людей, які працювали на окупованих територіях потрапили в ГУЛАГ, але в силу того, що не вистачало фахівців і кадрів на підприємствах/установах/ в закладах освіти, частина людей залишалась на волі (переважно поселення) або під пильним наглядом спецслужб.

Починаючи з отримання Україною незалежності, дослідники наново звернулись до української історії колабораціонізму, але вже без радянської інтерпретації цього феномену.

В незалежній Україні питання колабораціонізму гостро постало в 2014р., коли був анексований Крим і воєнним шляхом була окупована Російською Федерацією частина Донецької і Луганської областей. Саме тоді в політичний дискурс України повернувся наратив колабораціонізм і розпочався процес юридичного оформлення колабораційної діяльності. Юридично процес оформлення законів відбувався з 2014 року. Тоді у в статті 10 проекту Закону “Про забезпечення прав та свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території” було заявлено про співпрацю з державою окупантом, проте слово «колабораціонізм» автори проекту не використовували. У 2019р. Верховна Рада ухвалила в цілому законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки)» (№ 7186). Слід зауважити, що всі спроби унормування закону про колабораційну діяльність були не завершеними, проекти мали розмиті формулювання, не було чіткого розмежування між видами колаборації. Проблемаю також було і те, що в політична еліта проросійського спрямування в Україні досить впевнено і безкарно саботувала прийняття цих законів в будь який із версій.

Зміни в Закон про колабораційну діяльність були внесені вже з початком нової фази війни в Україні. 3 березня 2022року був підписаний президентом В. Зеленським Закон України про колабораційну діяльність зі змінами. Кримінальний кодекс України доповнено статтею 111-1, якою визначено поняття колабораціонізму та його види, а також відповідальність за вчинення кримінального правопорушення, визначеного цією статтею, передбачає покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років[5]. Закон про колабораційну діяльність включає всі напрямки можливої співпраці з окупантом, головним питанням є притягнення до відповідальності всіх, хто підпадає під цей закон. Пошуком зрадників і підтвердженням їх провини займають як офіційні інституції (РНБО, СБУ, Прокуратура), так і суспільні організації (Рух Чесно). За дорученням президента В. Зеленського буде створено Єдиний реєстр колаборантів за різними видами діяльності. Фіксація злочинів наразі є єдиною можливістю збирати всю необхідну інформацію для судів, які мають бути, за можливістю публічними. Усвідомлення цього наративу відбудеться вже набагато пізніше і суспільство постане перед проблемою співіснування з тими, кого визнали колаборантами.

Таким чином, наукові рефлексії навколо терміну «колабораціонізм» продовжуються, доповнюючись новими характерними ознаками з урахуванням нової історичної реальності. На сьогоднішній день, на підставі вже існуючого досвіду даного виду діяльності, були сформовані наступні критерії, на основі доцільно проводити аналіз колабораціонізму і виокремлювати його види: прив’язка до суб’єктності цього феномену (індивідуальний і колективний); характер співпраці (примусовий, добровільний, ідеологічний); національна і релігійна приналежність; економічні, соціально-історичні умови окупованих територій.

В воєнний період наратив колабораціонізм на рівні суспільства усвідомлюється набагато пізніше, аніж відбувається юридичне оформлення цього виду діяльності.

Актуалізація питання колабораціонізму в українському суспільстві з початком незалежності була пов’язана переважно з переглядом історичного минулого без радянського потрактування. Умови колабораціоністської діяльності в часи другої світової війни на території, України яка не мала своєї державності кардинальним чином відрізнялась від сьогоднішнього моменту. Сучасна історія колабораціонізму почалась з 2014р. з початком війни Російської Федерації проти України. Формування нормативної бази щодо колабораційної діяльності і особливо зрозумілої практики покарань за злочини не носило в Україні до 2022р. системного і чітко визначеного характеру, що не могло не відбитись на однозначному ставленні до цього феномену в суспільстві. До позитивів того часу можна відмітити саме актуалізацію цього питання в засобах масової інформації і початок дискурсу в суспільстві.

Після завершення війни проблема колабораціонізму поставить перед наукою, владою і суспільством нові виклики. Наукові пошуки щодо колабораціонізму мають бути по новому осмислені

і відрефлексовані. Влада має забезпечити прозорість і публічність системи покарань за даний вид діяльності. В українському суспільстві буде відбуватись вирішення двох протилежних проблем. З одного боку – це проблема покавання колаборантів і їх індивідуальна відповідальність за скоєні злочини, а з іншого боку – це проблема співіснування з колаборантами в державі.

Бібліографічний список:

1. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 1(23). 2019. С. 5-25.
2. Горобець В. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 3 (21) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. К., 2018. С. 56-74.
3. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ. 1996. 360 с.
4. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. Сторінки воєнної історії України. 2008. No 11. С. 253 – 254.
5. Закон України про колабораційну діяльність зі змінами. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>
6. Письменний Є. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис Северодонецьк : Румянцева Г. В., 2020. 120 с.
7. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29 с.

References:

1. Honcharenko O. Problemy instytutsiynoho vyznachennya terminu kolaboratsiyizmu, yoho vydiv ta oznak u suchasniy vitchyzniani istoriografii // Viys'kovo-istorychnyy merydian. Elektronnyy naukovyy fakhovyy zhurnal. Vyp. 1(23). 2019. S. 5-25.
2. Horobets' V. Spivpratsya z vorohom yak vymushena model' povedinky ta stratehiya vyzhyvannya // Viys'kovo-istorychnyy merydian. Elektronnyy naukovyy fakhovyy zhurnal. Vyp. 3 (21) / Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni. Memorial'nyy kompleks, In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. K., 2018. Z 56-74
3. Hrytsak YA. Narysy istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st. Kyiv. 1996. 360 s.
4. Dz'obak V. Porivnyal'na kharakterystyka kolaboratsiyi naselennya Ukrayiny v roky radyans'ko-nimets'koyi viyny. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. 2008. No 11. S. 253 – 254.
5. Zakon Ukrayiny pro kolaboratsiynu diyal'nist' zi zminamy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>
6. Pys'movyy YE. Kolaboratsionizm yak suspil'no-politychne yavyshech suchasnoyi Ukrayiny (kryminal'no-pravovi aspekty): nauk. narys Syevyverodonets'k: Rumyantseva H. V., 2020. 120 s.
7. Potyl'chak O. Ekonomichnyy kolaboratsionizm v Ukrayini u roky natsyst's'koyi okupatsiyi (1941–1944): prychny ta proyavy K.: UDPU im. M.P. Drahomanova, 1997. 29 s.

Chaltseva O. Category "Collaborationism" as a Multicomponent Narrative in Wartime

Collaborationism as a narrative during the war was and remains a multifaceted and controversial phenomenon. On the one hand, it is guilt and betrayal, and on the other hand, it is a forced measure and condition for the survival of the population in the occupied territories. In the scientific literature at different times, based on the historical experience of collaborationism in the occupied states, distinguish its types and analyze, through the prism of political expediency, various manifestations of cooperation with the occupiers.

Scholars' interest in collaborationism was primarily related to World War II, when it became widespread in Nazi-occupied Western, Northern, and Eastern Europe. After the Second World War, in European and Soviet historiography, the category of "collaborationism" acquired a negative connotation and a greater degree of political burden and emotional coloration, which affected its content. Scientific reflections on the term "collaborationism" were mainly related to the following criteria: reference to the subjectivity of this phenomenon: individual and collective; the nature of cooperation; national, religious, ideological affiliation; economic, socio-historical conditions. A special feature of collaborationism in each state was also the fact that the ideological component was present in absolutely all occupied systems, the only difference was the nature of dominance.

The liberation of the occupied territories posed the following problem, how to establish the substantive characteristics of collaborationism in the regulatory system with the appropriate regime. European and Soviet jurisprudence formulated their national systems of punishment for collaborative activities, guided by the logic of the principles of the regime environment.

Keywords: *collaborationism, collaborative government, collaboration activities, collaborator, occupation authorities.*